

Hadisler Özelinde Doğal Afetlere Karşı Maddî ve Mânevî Tedbirler

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Garip AYDIN

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assistant Professor, Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences, Department
of Hadith,
Aksaray, Türkiye

 garipaydin@aksaray.edu.tr

 orcid.org/ 0000-0003-4697-6327

Yazar
Author

Aydın, Garip. "Hadisler Özelinde Doğal Afetlere Karşı Maddî ve Mânevî Tedbirler".
Tevilat 4/2 (Aralık 2023), 445-477.
 doi.org/10.53352/tevilat.1391591

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 15.11.2023
Accepted / Kabul Tarihi: 14.12.2023

e-ISSN: 2757-654X
www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University Press

Bilgi
Info

Hadisler Özelinde Doğal Afetlere Karşı Maddî ve Mânevî Tedbirler

Din, insanın sadece ahiret hayatına yönelik değil, dünya hayatında da huzurlu ve emniyet içerisinde yaşaması için birtakım prensipler getirmiştir. İnsanı sadece bedenden, kâinatı da sadece görülen âlemden ibaret zanneden anlayışlar ruhla bedeni, dünya ile ahireti tefrik etmişler; tedbir ve yaşayışlarını dar bir alana hapsetmişlerdir. Bu bakış açısı insanın başına gelmesi her zaman muhtemel olan doğal afetlere karşı yaklaşımlarda da kendini göstermiştir. Afetlere karşı sadece maddî tedbirler alanlar yaralanma, hastalanma ve ölümlerle neticelenen musibetlere karşı ortaya çıkan ruhsal bunalımlara mânevî bir çözüm getirememişlerdir. Bunun tam tersi olarak sadece mânevî tedbirler alıp maddî tedbirlerden kendilerini müstağni görenler yine benzer sıkıntılar yaşamışlardır. İnananlara örnek olarak gönderilen Hz. Peygamber'in afet ve musibetlere yaklaşımı bu noktada önem arz etmektedir. Burada Hz. Peygamber'in musibetlere karşı yaklaşımı, önermiş olduğu maddî ve mânevî tedbirler, rivayetlerin geçtiği kaynaklar, bunların hükümleri ve bunların günümüzde nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili bir çalışma yapılmış, özellikle günümüzde ihmal edilen mânevî tedbirler üzerinde durulmuştur. Bu konudaki rivayetlere ulaşmak için kavramlardan hareketle araştırmalar yapıldığı gibi hadis kaynaklarında ilgili başlıklar altında nakledilen hadisler de taranmıştır.

Özet **Anahtar Kelimeler:** Hadis, Hz. Peygamber, Tedbir, Maddî, Manevî.

446

Tevilat 4/2 (2023)

In the Hadiths Material and Spiritual Measures against Natural Disasters

Religion has brought a number of principles for people to live peacefully and safely not only in the afterlife but also in the worldly life. Conceptions which think that human beings consist only of the body and the universe consists only of the visible world, have differentiated the soul and the body, the world and the afterlife, and confined their precautions and lifestyles to a narrow area. This perspective has also manifested itself in approaches to natural disasters, which are always likely to happen to humans. Those who take only material measures against disasters have not been able to provide a spiritual solution to the spiritual crises that arise against calamities that result in injury, illness and death. On the contrary, those who took only spiritual measures and saw themselves as independent of material measures experienced similar problems. Prophet Muhammad was sent as an example to believers. The Prophet's approach to disasters and calamities is important at this point. Here, a study will be conducted on the Prophet's approach to disasters, the material and moral measures he suggested, the sources of the narrations, their provisions and how they should be understood today. Particular emphasis will be placed on spiritual measures that are neglected today.

Abstract **Keywords:** Hadith, Prophet, Precaution, Material, Spiritual.

Giriş

Doğal afetler evrenin tabii işleyişinin bir neticesi; musibetler var oluşun bir gereğidir. İskenderî'nin (ö. 709/1309) de ifade ettiği gibi keder ve sıkıntılar dünya hayatının doğasının gereğidir ve insanlar bu dünya yurdunda bulunduğu sürece bunlara maruz kalmayı garipsememelidir.¹ Burada insana düşen afet ve musibetlere karşı gerekli tedbirleri almak olmalıdır. Aksi halde hem maddî hem mânevî olarak bunların neticeleri ağır olabilecektir. Ahlâk âlimlerine göre insanlara en ağır gelen şeyler korku, kaygı, hastalık ve fakirliktir. Bunların ruha en acı vereni sevdiğini kaybetme ve istenmeyen bir durumla karşılaşma kaygısıdır. Sonra hastalık, korku ve fakirlik gelir.² Ancak insanlar bir iş yaparken ilim, akıl ve tedbiri tam olarak kullanmadıklarından sağlıklarını kaybetme pahasına zengin olmaya hırslanırlar. Bu yolda almadıkları tedbir sebebiyle sağlıklarını kaybettiklerinde; hastalık yahut başka musibetle karşılaştıklarında sıhhatlerini yeniden kazanmak için bütün servetlerini harcarlar.

Türkçe sözlükte doğal afet, önlenmesi insan eliyle olmayan, sel, fırtına, deprem, dolu vb. felaketlerin her biri, olarak tarif edilmiştir.³ Yaygın yıkıma, mânevî kayıplara, yaralanmalara ve toplumsal düzenin bozulmasına neden olan afetler; deprem, kasırga, hortum, fırtına, sel, volkanik patlama, orman yangını, çığ düşmesi gibi doğal; nükleer kazalar, kimyasal kirlilik gibi teknolojik ya da ulaşım kazaları, endüstriyel kazalar, yapı çökmeleri gibi insanî kusur kaynaklı olabilmektedir. Bunların yanı sıra, terör, savaş gibi şiddet olayları da afet kapsamında değerlendirilmektedir.⁴ İkinci tanım afet kavramını daha geniş almaktadır. Arapça'da yukardaki tanımı ihtiva eden kavram musibettir. "Ansızın bastıran yağmur" anlamına gelen musibet kelimesi, "insanın genellikle kendi iradesi dışında ve beklemediği

¹ Atâullah el-İskenderî, *Hikem-i Atâiyye*, çev. Abdulaziz Hatip (İstanbul: Nesil Yayınları, 2019), 24.

² Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Ahlak ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlakî Hastalıkların Tedavisi*, çev. Mustafa Çağrırcı (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 114.

³ TDK Sözlük, "Doğal Afet" (Ankara: TDK Yayınları, 2005), 547.

⁴ Tarık Tuncay, *Afetlerde Sosyal Hizmet* (Ankara. Özbay Ofset, 2004), 2.

şekilde karşılaştığı durum” demektir.⁵ Bu sebeple hadis kaynaklarında konuyla ilgili rivayetlere ulaşmak için bu kavram önemlidir.

İnsanoğlu yaratılışı gereği başa gelen musibetlerin sadece zâhirî yönlerini değil, mânevî yönlerini de sorgulayagelmıştır. Tarihî süreçlerde ortaya çıkan kötülük problemi ve bunlara dayalı mezheplerin ortaya çıkışında bu konular da yatmaktadır. Zira İslâm dinine göre her insanın fitratında din vardır ve özellikle bu duygu herhangi bir musibet anında ortaya çıkmaktadır.⁶ Tedbir ve tevekkülle ilgili yapılan çalışmalar incelendiği zaman bunların daha çok tevekkülle ilgili olduğu görülmektedir. Örneğin Ramazan Yazıcıoğlu, “Afetler, İlahi İradeden Bağımsız Telakkiler Ve İhmaller - ‘Tevekkül’ ve ‘Tedbir’ Ekseninde İslâmî Bakış” adlı makalesinde genel olarak Kur’ân âyetlerinden ve güncel örneklerden hareketle tedbir ve tevekkül arasında denge kurulması gerektiğini yazmıştır.⁷ Akif Akto, “Allah -İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik Ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül” adlı makalesinde Kur’ân ve sünnet ekseninde tevekkül kavramını incelediğini söylemiş ve şu sonuca ulaşmıştır: “Kur’ân ve sünnetteki tevekkül, tembelliği, havaleciliği değil, çalışmayı, üretmeyi ve gayreti esas almaktadır. Zira müminlerden amel-i sâlih, yani iyi ve yararlı işler üretmeyi isteyen Kur’ân ve sünnet, yine müminlerden Allah’a tevekkül etmeyi istemektedir.”⁸ Nurullah Agitoğlu “Allah’a Dayanmanın İnsan Hayatına Yansıması: Tevekkül İle İlgili Bazı Hadisler Üzerine” adlı sunum yapmış orada tevekkülün tanımı ve birkaç hadisi değerlendirmiştir.⁹ Abdulaziz Hatip, “Allah’a Tevekkülün Lüzumu ve Mütevekkilin Alametleri” makalesinde konuyla ilgili âyetler,

⁵ Mustafa Çağrıncı, “Musibet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/255-256.

⁶ İlgili âyetler için bk. el-En’âm 6/63-64; Yûnus 10/12, 21-23; Lokmân 31/32; ez-Zümer 39/49.

⁷ Ramazan Yazıcıoğlu, “Afetler, İlahi İradeden Bağımsız Telakkiler Ve İhmaller - ‘Tevekkül’ ve ‘Tedbir’ Ekseninde İslâmî Bakış-“, *Umran* (Mart 2023), 27-36.

⁸ Akif Akto, “Allah -İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik Ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/2 (Kasım 2016), 899.

⁹ Nurullah Agitoğlu “Allah’a Dayanmanın İnsan Hayatına Yansıması: Tevekkül İle İlgili Bazı Hadisler Üzerine” 1. Uluslararası Hasankeyf Bilimsel Çalışmalar Ve İnovasyon Kongresi, ed. Bahar ALTUNOK-İlyas ERPAY, Batman, 2021.

hadisler ve âlimlerin görüşlerini aktarmıştır.¹⁰ Abdulalim Demir, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Afet/Deprem Musibetlerine Karşı Takınılması Gereken Tutumlar” başlığı altında kitap bölümü yazmıştır. Burada depremlerden önce halkı bilinçlendirmek, işleri sağlam yapmak ve ehline vermek, sebeplere sarılmak, tevekkül etmek, sabır, merhamet, dua ve musibet sonrasında ibret almak başlıkları altında araştırma yapmıştır.¹¹ Mahmut Gurbet, Hamza Sadan ve Arslan Karaoğlu tarafından kaleme alınan “Kur’an ve Sünnet Bağlamında Doğal Afetlere Karşı Takınılması Gereken Bazı Tutum ve Davranışlar” adlı makalede, Allah’ın rahmetine sığınmak, sabırlı olmak, tevekkül etmek, istircâda bulunmak, uygun tedbir almak ve pozitif olmak gibi konular incelenmiştir.¹² Konuyla ilgili Rukiye Bulak deprem, trafik kazaları, kader ve tevekkül konularını ihtiva eden yüksek lisans çalışması yapmıştır.¹³

Bu çalışmada ise tedbirle ilgili hadisler bağlamında doğal afetler ve musibetlere karşı alınacak maddî ve mânevî tedbirler; özellikle afetler sonrasında yaşanılabilecek mânevî buhranlar göz önünde bulundurularak bunlara karşı nasıl tedbirler alınması gerektiği hadisler bağlamında araştırılacaktır.

1. Kavramlar

Tedbir kelimesi sözlüklerde bir işin sonuna bakmak, meselelerin veya olayların arkasını düşünmek anlamında kullanılmaktadır. Aynı kökten türeyen tedeubbür ise “tefekür”

¹⁰ Abdulaziz Hatip, “Allah’a Tevekkülün Lüzumu Ve Mütevekkilin Alametleri”, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 3/4 (2007), 37-52. Tevekkülle ilgili diğer araştırmalar için bk. Fikret Karaman, “Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 67-91; Kasım Karataş – Mustafa Baloğlu, “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019), 110-118; Rıdvan Özdingç “Allah’ın Kaderine Kaçmak: Veba Ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2014), 295-318.

¹¹ Abdulalim Demir, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Afet/Deprem Musibetlerine Karşı Takınılması Gereken Tutumlar”, *Dini İlimler Bağlamında Deprem*, ed. Teceli Karasu - Mahsum AYTEPE (Ankara: Fecr Yayınevi, 2023), 143-176.

¹² Hamza Sadan - Mahmut Gurbet - Arslan Karaoğlu, “Kur’an ve Sünnet Bağlamında Doğal Afetlere Karşı Takınılması Gereken Bazı Tutum ve Davranışlar” *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi Özel Sayı* (2023), 1-38.

¹³ Rukiye Bulak, *Doğal afetler ve Trafik Kazaları Bağlamında Kader ve Tevekkül* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 1-67.

anlamındadır.¹⁴ Cürcânî, “tefekkür” ile “tedebbür” arasında şöyle bir fark olduğunu söylemiştir: Tefekkür, delilleri düşünmek; tedebbür sonuçları düşünmektir.¹⁵

Hız. Peygamber’in hayatının her aşamasında tedbir uygulamalarına başvurduğu görülmektedir. Örneğin Mekke’de İslâm’ın ilk yıllarında tebliğ ve daveti gizli yapmış ve Erkam’ın evinde gizli toplantılar icra etmiştir.¹⁶ Hız. Peygamber’in kendisine tabi olanları korumak için tedbirler alması, onları önce Habeşistan’a ardından Medine’ye göndermesi, akabe biatları, Resûlullah’ın kendi hicreti ve bu esnada alınan tedbirler¹⁷ ayrıca savaşlarda almış olduğu tedbirler¹⁸ “korunma” tedbirleri kapsamında değerlendirilebilir.¹⁹ Ayrıca Hız. Peygamber’in ailenin korunmasıyla ilgili almış olduğu tedbirler kurulan yuvaların yıkılmaması için başvurulacak önlemlerdir.²⁰

2. Maddî Tedbirler

Hız. Peygamber hem maddî hem de mânevî tedbirler konusunda ümmetine örnek olmuştur. Bu başlık altında onun maddî tedbir alma konusunda zikrettiği hadisler üzerinde durulacaktır. Örneğin bir hadislerinde “Kim elinde yağ kirleri olduğu halde gecelerse kendisine isabet eden belalardan dolayı sadece kendi nefsinin kınasın” buyurmuştur.²¹ Dârimî ve Ebû Dâvûd

¹⁴ Muhammed b. Mükerrrem, İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap* (Kahire: Daru'l-Hadis, 2003), 3/289.

¹⁵ Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muḥammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât* thk. Heyet (Beyrut: y.y., 1983), 54.

¹⁶ Geniş bilgi için bk. M. Asım Köksal, “Dârulerkam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/520-521.

¹⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ty.) 182, 249, 270, 277.

¹⁸ Mehmed Said Hatipoğlu, *Hız. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy* (Ankara: Otto Yayınları, 2009), 66-72.

¹⁹ Murat Gök, *Tedbir ve Tevekkül Kavramları Bağlamında Allah Rasûlü'nün Mekke Dönemi Hayatına Dair Bir Değerlendirme*, *Rumeli İslâm Araştırmalar Dergisi* 5/10 (2022), 163-168. DOI: 10.53336/rumeli.1140080

²⁰ H. İbrahim Kutluay, “Hız. Peygamber’in Hadislerinde ve Sünnette Ailenin Korunması ve Neslin Devamı Bağlamında Alınan Tedbirler”, *II. Uluslararası İnsan Hakları Sempozyumu Ailenin Korunması Hakkı Bildiriler Kitabı*, ed. Ali Arslan (Ankara: Semih Ofset, 2019), 191-218.

²¹ Ma'mer b. Râşid, *Musannef*, thk. Ḥabîbu'r-Raḥmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1982), 11/38; Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Ḥût (Riyad:

“Yemekten sonra elleri yıkamak” babında bu hadisi nakletmiştir.²² İbn Melek hadis metninde geçen “gamer” (عَمْرٌ) kelimesinin yemekten ele bulaşan yağlar ve pis koku anlamına geldiğini; bu şekilde yatan kimseye haşerelerin zarar vereceğini ve bunun bir takım hastalıklara sebep olacağını söylemiştir.²³ Görüldüğü üzere Resûlullah temizlik ve hijyen konusunda maddî tedbirlerin alınmasını tavsiye etmektedir. Bunlar ihmal edildiği zaman kişinin başkalarını değil, kendini suçlaması gerektiği açık bir şekilde beyan edilmektedir. Buna göre bireylerin kendi tedbirsizlikleri sebebiyle ortaya çıkan musibetler neticesinde Allah’ı yahut kaderi suçlamaları bilgisizlik ve cehaletten kaynaklanmaktadır.

Bir kimsenin sebebini bilmediği ve kendi dahlinin olmadığını düşündüğü bela ve musibetlere sabır göstererek yapması gerekenleri yapıp Allah’a sığınması ve O’na tevekkül etmesi başkadır.²⁴ Bunlardan dolayı isyan içerisine girerek suçu yaratıcıya bağlaması ayırdır. Bunlar birbirine karıştırıldığı zaman kişi, kendisini rahatlatacak mânevî desteklerden mahrum olacağı gibi, iftira ile günahkâr bir duruma da düşebilir.

Günümüzde bireysel ve toplumsal ihmaller neticesinde ortaya çıkan çevre kirlilikleri, hastalıklar, heyelanlar, hâsılı bütün zulüm ve fesatları Allah yapmış gibi düşünmek O’na iftira atmaktır. Allah’ın kullarına imtihan gereği olarak vermiş olduğu cüz’î iradenin neticesinde ortaya çıkan kötülükler insanlara atfedilir. Bunların Allah’a izafesi onlara verdiği izinden dolayıdır. Zulme Allah’ın rızası yoktur. Allah kullarına asla zulmetmez.²⁵

Mektebu’-r-Ruşd, 1989), 5/293; Ahmed b. Hanbel, Müsned, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 13/16, eserin muhakkiki Şuayb Arnaût “isnadı sahih” demiştir; Buhârî, el-Edebü’l-Müfred, thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî (Kahire: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1989), 695; Muhammed b. İsa, et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998), “Etme”, 48, müellif “hasen garib” demiştir; Ebû Abdullah İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2009), “Etme”, 22.

²² Dârimî, “Etme”, 27; Ebû Dâvûd, “Etme”, 53.

²³ Muhammed b. İzzuddîn İbnu’l-Melek, Şerhu Meşâbîhi’s-Sunne. thk. Nureddin Tâlib vd. (b.y.: y.y., 2012), 4/565.

²⁴ Geniş bilgi için bk. Demir, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Afet/Deprem Musibetlerine Karşı Takınılması Gereken Tutumlar”, 157-159.

²⁵ “Şüphe yok ki Allah, insanlara hiçbir suretle zulmetmez, fakat insanlar, kendi kendilerine zulmederler.” Yûnus 10/44.

Hem evlerde hem de başka yerlerde alınacak tedbirlerle ilgili Resûlullah'tan dikkat çekici başka bir rivayet nakledilmiştir: “Kim dalgalı iken denize girerse (yahut deniz yolculuğuna çıkarsa) onun için zimmet (Allah'ın koruması) yoktur. Kim evin korunağı olmayan (سُنَّةً)damında uyursa (neticesinde ölürse) onun için de zimmet yoktur.²⁶ Bu hadisler tedbir alınmadığı zaman başkasını suçlayan kimseleri kınamakta, suçluların bizzat kendileri olduğunu vurgulamaktadır. İbn Battal (ö. 449/1057) bu kişinin, kendi eliyle kendini tehlikeye attığı ve nefsinin aldatıp dalgalı bir halde denize girdiği için İslâm'ın korumasından berî olduğunu söylemiştir.²⁷ Münâvî (ö. 1031/1622) bu kimsenin kendini heder ettiğini, masumiyetini yitirdiğini söylemiş ve kendi eliyle kendini tehlikeye atanların Allah'ın korumasından mahrum olduklarını Zemahşerî'den (ö. 538/1144) nakletmiştir.²⁸ Hadis ve şerhlerine dikkat edilecek olursa tedbir almadan hareket eden kimseler kınanmakta, cahilliklerinden dolayı mânevî olarak sorumlu tutulmaktadır. Allah'ın kâinata yerleştirdiği kanunlar gereği kendi yaptıklarının karşılıklarını gördüklerinde ibret alıp, dönüş yapılması gerekirken (tövbe) Allah'ı ve kaderi suçlayıcı tutum içerisine girmek daha tehlikelidir.

Ancak burada şunu unutmamak gerekir ki başkalarının tedbirsizlikleri sonucunda bir takım musibetlere uğrayan kimseler de bulunmaktadır. Bu durumda olanlarla ilgili Allah elçisinin müjdeleri, onları yahut vefat ettilerse yakınlarını teselli etmektedir. Bu kimselerin yanında yahut ailelerin yanında onları suçlayıcı ifadeler kullanmak doğru bir yaklaşım değildir. Kesin bilgi olmadığı müddetçe hüsnü zanla yaklaşmalı ve hadislerde ifade edilen müjdeler bu kimselere aktarılarak mânevî destekler verilmelidir.

Ayrıca Hz. Peygamber'in sağlıkla ilgili yapmış olduğu evrensel mesajlar, tedavi olmaya teşvik etmesi, “Hıfzı's-sıhha” ile ilgili

²⁶ Ma'mer b. Râsîd, *el-Câmi*, 11/306; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/351; eserin muhakkiki “zayıf” olduğunu söylemiştir; Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, 464; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 103; Elbânî “sahih” demiştir. Bk. Nasıruddin Elbânî, *Sahîhü'l-câmiu's-sağîr ve ziyâdetih* (Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 2010), 2/1054.

²⁷ İbn Battâl, Ebû el-Hasan 'Alî b. Hâlef b. 'Abdumelik, *Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003), 5/89.

²⁸ Muhammed Abdür-rauf el-Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camiu's-Sağîr min Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezir* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 6/91.

tavsiyeleri, ehil olanlara tedaviye yönlendirmesi²⁹ “tedbir” kavramı çerçevesinde değerlendirilebilir. Mânevî destek uygulamaları ise musibetlerin başa gelmesinden sonra hastayı rahatlatma ve bundan sonraki hayatıyla ilgili yönlendirmelerdir. Hz. Peygamber döneminde yaralı olan bir sahabiye yanlış fetva vererek ölmesine sebep olan kimselere Resûlullah kızmış ve “Onu öldürdüler, Allah da onları öldürsün” buyurmuştur.³⁰ Yine Hz. Peygamber, bir yerde veba çıktığını duyanların oraya gitmemelerini söylemiştir.³¹ Hattabî, bu rivayetin tedbir almanın gerekliliğinin ispatı olduğunu, kişinin kendini telef etmekten nehyettiğini söylemiştir.³² Başka bir rivayette, “cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaç” buyrulmuştur.³³ Sakîf kabilesinden gelen heyet arasında cüzzamlı hasta bir kimse vardı. Rasûlullah ona haber göndererek, “Yerine dön seninle biat ettim!” buyurmuştur.³⁴ Aynı şekilde Allah elçisinin harpte keşif için adam göndermesi,³⁵ gece nöbet tutturması ve³⁶ karantina

²⁹ Hz. Peygamber’in maddi ve mânevî tedavilere yönelik olarak yapmış olduğu evrensel mesajlar için bk. Garip Aydın, “Hz. Peygamber ve Hastalar”, *Günümüze Yansımalarıyla Hz. Peygamber’in Muasırlarıyla Münasebetleri-1*, ed. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 245-276; Serpil Başar, Kur’an ve Buhari’nin Kitabı’-Merda Rivayetleri Çerçevesinde Hastalara Manevi Yaklaşım, *İslamî Araştırmalar Dergisi* 25/3 (2014), 137-146.

³⁰ Hadisin metni şöyledir: “Cabir b. Abdullah, biz bir sefere çıkmıştık. İkimizden bir adama bir taş isabet etti ve başı kanadı. Sonra o adam ihtilam oldu. Arkadaşlarına benim için teyemmüm yapmaya bir fırsat var mı? diye sordu. Senin için bir ruhsat bilmiyoruz deyip yıkanmasını emrettiler o da yıkandı. Bunun üzerine adam öldü. Hadise, Peygamber (s)’e aktarılnca şöyle buyurdu: “Onu öldürdüler, Allah da onları öldürsün, cehaletin şifası sormak değil miydi?” Abdurrezzak, *Musanef*, 1/225; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* 5/173, eserin muhakkiki Şuayb Arnavud, “hasen” demiş ve bu senedin ricali “sika” demiştir. Ancak Evzaî ile Ata arasında inkıta olduğunu söylemiştir; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 125; İbn Mâce, “Taharet”, 93, eseri tahkik esen Elbanî, bu rivayet için ‘hasen’ demiştir; Dârimî, “Tahâret”, 93, eseri tahkik eden Hüseyin Selim Esed, bu rivayetin isnadı munkatî’ lakin hadis ‘sahih’ demiştir.

³¹ Buhârî, “Enbiyâ”, 52; “Tıb”, 29; Müslim, “Selam”, 32.

³² Hüseyin b. Mesud el-Beğavî, *Şerhu’s-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnayud-Muhammed Zühayr eş-Şâviş (Beyrut: Mektebetü’l-İslam, 1983), 5/254.

³³ Buhârî, “Tıb”, 19.

³⁴ Müslim, “Selam”, 36; İbn Mace, “Tıb”, 44, eserin muhakkiki Elbânî “sahih” demiştir; Geniş bilgi ve farklı rivayetler ve Hastalık bulaşması yoktur” rivayetiyle ilgili geniş bilgi için bk. Garip Aydın, *Ayetler ve Hadisler Işığında Hastalara Manevi Destek* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 139, 355

³⁵ Buhârî, “Cihâd”, 40.

³⁶ Buhârî, “Cihâd”, 70, 73.

tedbirleri³⁷ onun maddî tedbirlere verdiği önemi göstermektedir. “Tedbir gibi akıl yoktur”³⁸ hadisi akli kâmil manada kullanmanın yolunun tedbir almaktan geçtiğini dolaylı olarak söylemektedir. Depremlere karşı alınacak tedbirlerle ilgili hadis kaynaklarında ilginç bir rivayet bulunmaktadır. Deylemî'nin(ö. 509/1115) *Firdevs*'inde naklettiği habere göre kim on arşın üzerinde ev yaparsa ona “Ey Allah'ın düşmanı nereye gidiyorsun?” diye hitap edilir.³⁹ Rivayet isnad olarak “zayıf” olmakla birlikte günümüz tecrübelerinden hareketle bu hadisle amel edilmelidir. Yöneticiler yüksek binalara müsaade etmemeli, ağaçlar ve çevre korunmalıdır. Kişiler de güçleri nispetinde bunlara uymalıdır.

3. Mânevî Tedbirler

İnsanlar musibetlerle karşılaştıkları zaman sadece maddî olarak değil, mânevî olarak da etkilenmektedirler. Ağır musibetlerden sonra insanlar psikolojik olarak çeşitli evrelerden geçerler. Bu süreçlerde musibetzedeler kaygı, öfke, çaresizlik, korku, suçlama, yalnız hissetme ve sinirliliğin yanı sıra titreme, mide bulantısı, kas ağrıları, baş dönmesi, uyku sorunları, iştah kaybı, afet olayını hatırlatan uyaranlardan kaçınma, afet olayı ile ilgili tekrar eden düşünceler, korkutucu kâbuslar gibi bedensel ya da fizyolojik tepkiler de görülen genel tepkiler arasındadır.⁴⁰ İnsanların yaşadıkları mânevî buhranların çözümü maddî olarak çözülemez. Bu sebeple Hz. Peygamber maddî tedbirlerle birlikte mânevî tedbirlere de başvurmuştur. Burada hadis kaynaklarında

³⁷ “Taun hastalığına yakalanan bir kul sabredip mükâfatını Allah'tan bekleyerek bulunduğu yerde başına Allah'ın yazdığından başka hiç bir şey gelmeyeceğini bilerek oturup dışarı çıkmazsa kendisine şehit sevabı verilir.” Buhârî, “Tıbb”, 30; “Kader”, 15.

³⁸ İbn Mâce, “Zühhd”, 24; İbn Hıbbân, *Sahih*, 2/79; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, 2/157; Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, 4/157.

³⁹ Şireveyh b. Şehridâr b. Şireveyh ed-Deylemî, *el-Firdevs bi'Me'sûri'l-Ĥitâb*, thk. es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 3/550; Süyûtî ve Elbânî “zayıf” demıştır. Bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Câmi'u's-Şağîr min hadîsi'l-beşîri'n-nezîr* (Beyrut; Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 2/321; Nâsırüddîn Elbânî, *Daifü'l-câmiu's-sağîr ve ziyâdetüh* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî. 2010), 794.

⁴⁰ Seda Bağbancı, Doğal Afetlerin Afetzedeler Üzerine Psikolojik Etkileri: Trabzon İli Örneği (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 19.

mânevî tedbir kapsamında değerlendirilebilecek rivayetler incelenecektir.

3.1. Allah'a İman

Mânevî tedbirler kapsamında alınacak önlemlerden ilki insanların imanını güçlendirme, inançla ilgili bilgilendirmeler yapma, Allah'ın güç ve kuvvetiyle insanları tanıştırmadır. Zira imanın anlamı emniyet ve güven içinde olmaktır. Bunun zıddı olan küfürde ise emniyet yoktur.⁴¹ Kur'ân'da üzerinde en çok durulan kavramlardan biri olan iman (800'den fazla yerde geçmektedir) "huzur bulmak, güven duymak" anlamındaki itmî'nân kavramı ile birlikte de kullanılmıştır.⁴² Kur'ân'da "İmân henüz kalplerinize girmedi" âyeti⁴³ imanın bir süreç içinde geliştiğini; diğer bir âyet de onun ilim ve amelle yakından ilişkisini göstermektedir.⁴⁴

1999 yılında yaşanan Marmara Depremi sonrasında Türk Psikologlar Derneği'nin çıkardığı, "Deprem'in Psikolojik Sonuçlarını Tanıma ve Hafifletme" konulu kılavuzda da ifade edildiği üzere afet sonrası korku, endişe, suçluluk, pişmanlık, öfke, karamsarlık, panik, çaresizlik ve utanç gibi duygular çok derin ve yoğun yaşanmaktadır.⁴⁵ Buna göre kalbin huzur, emniyet ve güven duygusu imana, iman da ilim ve araştırmaya bağlıdır. O halde buna hazırlıklı olmak için iman ve inançla ilgili hazırlıklar yapılmalıdır.

Münâvî, Hz. Peygamber'in bir duasında Allah'tan yakîn (kesin bilgi) istemesini,⁴⁶ Allah'ın kulu için mutlaka hayr dileyeceğini bildiren ilmi istemek olarak şerh etmiştir.⁴⁷ Müminin başına gelen

⁴¹ Râğb el-İsfehânî, *Müfredât Elfâzi'l-Kur'an*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2007), 100-101.

⁴² el-Bakara 2/260; er-Ra'd 13/28. Geniş bilgi için bk. Mustafa Sinaoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212-214.

⁴³ el-Hucurât 49/14.

⁴⁴ Muhammed, 47/19; Enfâl 8/2. İmanın ilimle ve akılla ilişkisi için bk. Garip Aydın, *Aklın Denge Durumunda Ortaya Çıkan Fazilet Anlamında Hz. Peygamber'in Hikmeti Öğretmesi*, ed. M. Sami Yıldız (Ankara: İlâhiyât, 2023), 165-169.

⁴⁵ Tuncay, *Afetlerde Sosyal Hizmet*, 13

⁴⁶ Tirmizî, "Deavât", 73, müellif "hasen garib" demiştir; Neseî, "Amelü'l-Yevm", 394.

⁴⁷ Munâvî, Zeynuddîn Muhammed Abderraûf b. Tâcu'l-Ârifîn el-Haddâdî, *et-Teyisîr bi Şerhi'l-Câmi'i's-Şağîr* (Riyad: Mektebetu'l-İmâm eş-Şâfi'î, 1988), 1/218.

her şeyin hayır olduğunu ifade eden hadiste, inanan kimsenin başına bir musibet geldiğinde sabrettiği, nimet geldiğinde şükrettiği böylelikle her durumda hayra ulaştığı söylenmiştir. Hadisin devamında bunun sadece inananlar için olduğu ifade edilmiştir.⁴⁸ Hadisin şerhinde İbn Melek, felaket anında kul, kendisinin ne kadar büyük bir mükâfatla ödüllendirileceğini bildiği için Allah'a hamdettiğini söylemiş; ayrıca sadece sabır ve şükür zamanlarında değil, müminin mubah işlerde bile Allah'a itaat niyeti olduğu zaman sevap kazanacağını da eklemiştir.⁴⁹ Hem hadiste hem şerhte "iman" anahtar kavramdır. Kişi, inanırsa ve mükâfatını Allah'tan beklerse bunlara ulaşabilir. Ancak şerhte de ifade edildiği üzere bunlara ulaşabilmek için "bilgi" önemlidir. O halde doğal afetlere karşı alınacak en önemli mânevî tedbirlerden birisi Allah'ı bilmek ve O'nun inancını kalbe indirmek için adımlar atmaktır. Bunun için hem okullarda hem işyerlerinde gerekli tedbirler alınmalı ve insanlar fitratlarında var olan ve onlara en büyük mânevî destek olacak inançlardan mahrum bırakılmamalıdır.

Hz. Peygamber başka bir hadislerinde imanın kalbe girdiği zaman orayı açtığını ve genişlettiğini söylemiştir.⁵⁰ Âyet-i kerîmede "Kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardır" buyrulmuştur.⁵¹ Allah'ın gazabının üzerinde olduğu kimseler dünyada ve ahirette emniyet ve huzur içinde olamazlar. Musibete uğrayan kimseleri kaplayan korkulardan birisi geleceğe dair kaygılardır. Hayatının musibet sonrasında ne olacağını bilmeyen kişi karanlıklar içinde umutları sönmüş olabilmektedir. Bu noktada Allah (c.c.), iman edenlerin velisi olduğunu, onları karanlıklardan aydınlığa çıkacağını beyan etmektedir.⁵² Âyetin tefsirinde şöyle buyrulmuştur: "Bu âyette Allah, imana bağlı velâyet çerçevesine kendisini de dâhil etmektedir. Bu müminler için büyük bir şeref, güven kaynağı ve heyecan vesilesidir. Velisi Allah olan bir müminin elbette yolu aydınlık olur, yüce velisi onu karanlıklardan çıkarır, nura ve

⁴⁸ Müslim, "Rikâk", 64; İbn Hıbbân, *Sahih*, 7/155

⁴⁹ İbn Melek, *Şerhu Meşâbîhi's-Sunne*, 2/383.

⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/76.

⁵¹ en-Nahl 16/106.

⁵² el-Bakara 2/257.

aydınlığa kavuşturur; kalbi huzurlu ve nurlu, zihni berrak, akli karışıklıktan uzak olur.”⁵³ Resûlullah bu velayeti en zirve noktada yaşamış ve ümmetinin de yaşaması için onlara örnek olmuştur. Sevr mağarasında müşrikler mağaranın kapısına kadar gelip onu öldürmek istediklerinde arkadaşı Ebûbekir (r.a.) “Ey Allah’ın elçisi! Kapıya kadar geldiler, eğilseler bizi görecekler” dediğinde, Hz. Peygamber “Üçüncüsü Allah olan iki kişiyi ne zannediyorsun?” buyurmuştur.⁵⁴ İnsanları böyle güçlü bir mânevî desteklerden mahrum bırakmak, onlar için büyük haksızlıklardan birisi olacaktır.

3.2. Dünyanın Hakikatini Bilmek

Doğal afetlere ve musibetlere karşı alınacak mânevî tedbirlerden bir diğeri insanlara dünya hayatının hakikatini anlatmaktır. Ahlâk âlimlerine göre başımıza hiçbir musibet gelmesini istememek, var olmayı istememek demektir. Zira musibet (bozulma-fesad) olmasaydı varlık (kevn) olmazdı. Musibetlerin olmamasını istemek tabiattaki oluş ve bozulma kanununun ortadan kalkmasını istemektir. Bu ise imkânsızdır. İmkânsızı isteyen bedbaht olur. Bu cahillikten şiddetle kaçınmalıdır.⁵⁵ Buna göre kişi, dünya hayatının hakikatini bilip ebedi huzurun ahirette olacağını anlamalıdır. Dünya hayatını yegâne yaşam yeri olarak görenler musibetleri anlamlandıramayacaklardır. Yüce Allah Kur’ân’da ahireti bırakıp dünya hayatına razı olanları acıklı azaba uğratacağını beyan etmektedir.⁵⁶

Hz. Peygamber’in bu tür sıkıntılara maruz kalmadan önce sahabilerini eğittiği hadis kaynaklarından anlaşılmaktadır. Örneğin Ahzab sûresinde Allah (c.c.) müminleri imtihan ettiğini ve onları şiddetli bir sarsıntı ile sarstığını beyan etmektedir. Bu imtihanda gözler kaymış, yürekler gırtlığa dayanmış ve Allah’a karşı farklı

⁵³ Hayreddin Karaman vd. *Kur’an Yolu Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 1/407.

⁵⁴ Buhârî, “Fedâilü’s-sahâbe”, 2; Müslim, “Fedâilü’s-sahâbe”, 1; Tirmizî, “Tefsir”, 10; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/345; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/190.

⁵⁵ Ya’kub b. İshak el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, çev. Mustafa Çağrırcı (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 71.

⁵⁶ et-Tevbe 9/38-39.

zanlarda bulunulmuştur. Kalbinde hastalık bulunan münafıklar kaybetmiş, müminler ise kazanmıştır.⁵⁷ Hz. Peygamber yukarıda zikredilen Ahzab savaşı gelmeden önce hem maddî hem de mânevî hazırlık yapmıştır. Düşman işgaline karşı Medine'nin etrafına çukurlar kazdırarak maddî tedbir almış, bu esnada sahabesine verdiği tavsiyeler ile mânevî hazırlık yapmıştır. Bu tavsiyelerden biri Buhârî'nin naklettiği Resûlullah'ın hendek kazımı esnasında söylediği şu sözüdür: "Allah'ım! ahiret hayrından başka hayır yoktur. Ensâr ve Muhacirler için bereket ihsan et!"⁵⁸ Berâ b. Âzib (r.a.), Ahzâb gününde Hz. Peygamber'in toprak taşıdığını ve şunları söylediğini nakletmiştir: "Sen olmasaydın biz doğru yolu bulmaz, sadaka vermez, namaz kılmazdık. Üzerimize sekînet (sabır ve sebat) indir ve düşmanla karşılaştığımızda ayaklarımızı sabit kıl."⁵⁹ Diğer bir rivayette, Hz. Peygamber'in hendek kazanların yanına gelip, "Allah'ım! Ahiret hayatından başka hayat yoktur!"⁶⁰ şeklinde dua etmesi aynı zamanda onlara bir mesajdır. Bu mesaj açık bir şekilde dünya hayatının ahiret hayatı yanında çok kısa olduğunu asıl hayatın ahiret olduğunu ifade etmektedir. Bu mesajları doğru şekilde alan ve kabul eden sahabe daha sonra bir musibetle yahut ölümle karşılaştığında metanet göstermiş ve başarıya ulaşmıştır.

Hz. Peygamber'in dünyaya bakış açısını öğretirken hem kendi yaşantısında hem de öğretilerinde "zühd hayatı" dikkat çekmektedir.⁶¹ Ancak diğer kavramlarda olduğu gibi "zühd" kavramı da doğru anlaşılmadığı zaman fayda yerine zarar verebilir. Nitekim mezkûr kavram bazı kimseler tarafından yanlış anlaşılmış, dünyadan el etek çekme olarak zannedilmiştir. Ancak zühd, varlık içinde dünyaya değer vermeden onu hak yolda kullanmaktır.⁶² Musibetlere karşı insanların hazır olması gerektiğini ifade eden İslâm ahlak bilginleri bu konuda bazı tavsiyelerde bulunmuşlardır.

⁵⁷ el-Ahzab 33/10-22.

⁵⁸ Buhârî, "Cihâd", 34; Müslim, "Megâzi", 25; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/377; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30/440.

⁵⁹ Buhârî, "Cihâd", 34.

⁶⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/62; Buhârî, "Cihâd", 109; "Fedâilü's-Sahâbe", 39; "Megâzi", 27; Rikak, 1; Müslim, "Megâzi", 127; Tirmizî, "Menâkıb", 55; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/472.

⁶¹ Zühd ile ilgili hadisler için bk. Müslim "Zühd" 1-19; Tirmizî "Zühd" 1-65.

⁶² Geniş bilgi için bk. Ahmed Yıldırım, *Din, Dünyevîleşme ve Zühd* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 171.

Maverdî, musibetleri hafifletmenin sebeplerini sayarken ilk sırada dünyanın faniliğine inanmak maddesini zikretmiştir.⁶³ Musibetlerle karşılaşmadan önce bu bakış açısının elde edilmesi önemli bir kalkan olabilecektir. Bütün korkuların temelinde “ölüm” (kaybolma-kaybetme) korkusu vardır. Buna göre kişi bu korkuyla başa çıktığı zaman kaygı ve endişelerinden uzaklaşabilecek ve yaşadığı günleri huzurlu geçirebilecektir.⁶⁴

Doğal afetlere yahut ansızın başa gelebilecek her türlü felakatlere hazırlanmada maddî tedbirlerle birlikte mânevî tedbirlerin başında dünya hayatının hakikatini insanlara öğretmek gelmektedir. Bu öğretilmediği zaman insan anlam arayışını bulamamakta ve özellikle musibet zamanlarında çıkmazlara girebilmektedir.

3.3. Elde Olanların “Emanet” Olduğunu Bilmek

İnsanların maddî ve mânevî buhranlar yaşamasına sebep olan şeylerin başında elinde olanları kaybetme korkusu bulunmaktadır. Sokrat’a atfedilen meşhur “kaybettiğimiz takdirde üzüntüsünü çekeceğimiz şeylerin arayışı içinde olmamak” sözü⁶⁵ insanları bu konuda uyandırmaktadır. Kindî elimizde olanların emanet olduğunu, sahibi emaneti aldığı zaman insanların emanet sahibinin kendilerine kötülük ettiği vehmine kapılabileceğini hâlbuki emanet geri alındığında öfkelenen kişinin kınanmaya müstahak olduğunu söylemiştir.⁶⁶

Hz. Peygamber elinde olanları bir emanet olarak görmüş sahabesini de bu şekilde eğitmiştir. Ancak bu eğitimden herkes aynı derecede pay sahibi olmamıştır. Duygusallık noktasında erkeklerden daha ileride olan kadınlar, bazen erkeklerden daha metanetli olabilmektedir. Buhârî’nin aktardığı bir haberde bunun örneği görülmektedir: Enes b. Mâlik’in (r.a.) naklettiği rivayete göre Ebû Talha’nın oğlu hastalanmıştı. Ebû Talha yolculuğa çıktığında çocuk vefat etmişti. Döndüğünde çocuğun durumunu sormuş, eşi

⁶³ Ebû Hasan el-Mâverdî, *Edeb-i Dünya ve Din*, çev. Selâhaddin Kip-Abidin Sönmez (İstanbul: Bahar Yayınları, 1978), 429.

⁶⁴ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 20.

⁶⁵ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 19.

⁶⁶ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 75

Ümmü Süleym “O şimdi rahata kavuştu” demişti. Yemekler yendikten sonra Ümmü Süleym her zamankinden daha güzel süslenmiş; Ebû Talha da hanımıyla berbaber olmuştu. Ümmü Süleym kocasının karnını doyurup cinsel yönden onu tatmin ettikten sonra: “Ey Ebû Talha bir toplum bir aileye bir emanet verse sonra da o emanetleri isteseler, ev halkının onu vermemeye hakkı olur mu?” diye sormuş Ebû Talha: “Hayır vermemelik edemezler” şeklinde cevap vermişti. Bunun üzerine Ümmü Süleym “O halde oğlunu geri alınmış bir emanet bilerek Allah’tan sevap bekle” demiştir.⁶⁷ Yukarıdaki örnekte yavrusunu Allah’tan bir emanet olarak gören Ümmü Süleym’in evladının vefatı anındaki metanetinin kocasından daha fazla olduğu görülmektedir. Ölen çocuğunun rahata kavuştuğunu söylemesi ahiret inancının kuvvetine işaret etmektedir. Normal hayatına devam ederek kocasını teselli etmeye çalışmasındaki metaneti kelimelere sığdırmak kolay değildir.

Benzer bir örneği Hz. Peygamber’in kendi hayatında da görmek mümkündür. Sadece çocuklarının değil⁶⁸ torunlarının da ölümlerine şahit olan Allah elçisi aynı duruşu göstermiştir. Üsâme b. Zeyd’ten (r.a.) nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber’in kızı Zeynep “Oğlum ölmek üzeredir, bize kadar lütfen geliniz” diye Resûlullah’a haber göndermişti. Allah’ın elçisi “Veren de alan da Allah’tır, O’nun katında her şeyin belli bir vakti vardır, sabretsin ecrini Allah’tan beklesin” buyurdular. Bunun üzerine kızı ısrar etti. Rasûlullah yanına bazı sahabileri alarak kızına gitti ve torununu kucağına aldı. Çocuğun canı çıkmak üzere idi. Rasûlullah’ın gözlerinden yaşlar boşandı. Durumu gören Sa’d b. Ubâde “bu ne haldir ya Rasûlallah?” diye sorunca Rasûlullah “Bu Allah’ın kullarının kalbine koyduğu acıma duygusudur” buyurdu.⁶⁹ Dikkat edilecek olursa Hz. Peygamber burada öncelikle kızını mânevî

⁶⁷ Rivayetin devamında Ebû Talha kızarak: “Cünüp olup kirleninceye kadar beni oyaladın sonra da oğlumun ölüm haberini bildirdin” demiş ve hemen kalkıp Rasûlullah’ın huzuruna gidip, olup bitenleri anlatmıştır. Rasûlullah “Allah gecenizi hayırlı ve bereketli kılsın” buyurmuş, Ümmü Süleym hamile kalarak yeni bir çocuğu olmuştur. Buhârî, “Cenâiz” 40; Müslim, “Fedâilü’s Sahâbe”, 107.

⁶⁸ Buhârî, “Cenâiz”, 42

⁶⁹ Abdurrezzâk, Musannef, 3/551; Buhârî, “Cenâiz”, 32; Müslim, “Cenâiz”, 11; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 28; İbn Mâce, “Cenâiz”, 53;

olarak hazırlamakta verenin ve alanın Allah olduğunu hatırlatmaktadır. İkinci olarak yanına giderek ona mânevî destek vermekte ve onunla birlikte gözyaşı dökmektedir. Bu onun şefkat ve insanîyet boyutunu göstermektedir. Gözyaşı döktüğüne şaşırarak sahebeye verdiği cevapta ise bunun normal olduğunu ve Allah'ın kalplere verdiği rahmetinin gereği olduğunu söylemektedir.

Çocukları vefat eden kimselerin sabrettikleri takdirde onlar vesilesiyle cennete girebileceğinin müjdelenmesi⁷⁰ de bu bağlamda değerlendirilebilir. Hz. Peygamber'in vefat durumlarında saç yılmayı, yaka yırtmayı, aşırı ses yükseltmeyi nehyetmesi bu tür durumlarda itidali korumaya yöneliktir.⁷¹ Hz. Peygamber'in "Rabbimizin razı olacağı sözlerden başkasını söylemeyiz"⁷² sözü burada ölçüdür.

3.4. Allah Hakkında Sahih Bilgiler Öğretmek

Başta gelen musibetler sonrasında insanların ruhsal yaşamında din ve mânevîyat, pozitif ya da negatif biçimlerde tezahür edebilir. Kişiler yaratıcı tarafından terk edildiklerini yahut günahlardan dolayı cezalandırıldıklarını düşünerek yaratıcıya karşı kızgınlık duyabilirler. Ancak dinî başa çıkma pozitif de olabilir. Kendilerinin üstünde her şeyi kontrol eden büyük bir güce, yaratıcıya inanmak olayın psiko-sosyal yıkıcı etkilerini azaltabilmektedir.⁷³ Kötülüklerin varlığı Allah'ın yokluğunu değil, insanın özgür iradesinin varlığının kanıtıdır. "Acı varsa Tanrı yoktur" demek de bir tercihtir; "Tanrı varsa acı mutlaka bir değere sahiptir" demek de bir tercihtir.⁷⁴ Hayatın anlamını ve acıların hafiflemesi açısından birinci tercih ne kadar sıkıntılı; ikincisi ne kadar rahatlatıcıdır. Tanrı'yı refahımızı sağlayan bir ortak gibi görmek yanılgıdır.⁷⁵ Doğru bir Allah tasavvuruna sahip olmadan sahih bir iman, kulluk ve teslimiyet gerçekleşmez. Ancak insan bildikçe tanır, tanıdıkça

⁷⁰ Buhâri, "Cenâiz", 6; "Kader", 4; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 29.

⁷¹ Geniş bilgi için bk. Buhâri, "Cenâiz", 35-39.

⁷² Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 28

⁷³ Ayşegül Aslan, "Afet Sonrası Psiko-sosyal Destek Sürecinde Manevi/Dini Destegın Kullanımı", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (Cilt-II)* ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem yayınları, 2016), 343.

⁷⁴ Şaban Ali Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 25, 28.

⁷⁵ Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 14.

sever, sevdikçe tabi olur. Allah'ı tanımak için O'nun isim ve sıfatlarını bilmek gerekir.⁷⁶ Bu sebeple Allah'ın isimleri öncelikle okullarda öğretilmelidir.

Allah (c.c.) zulmü kendine haram kılmışken ve kullarına zulmetmeyin buyururken, insanların birbirlerine yaptıkları zulümleri Allah'a izafe etmeleri iftiradır. Müslim'de geçen "kudsî" bir hadis bu konuyu daha da açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "(Allah c.c.): Ey kullarım! Ben zulmü kendime ve sizin aranızda haram kıldım. O halde birbirinize zulmetmeyin!" Uzunca devam eden hadisin devamında yüce Allah kulları hidayete erdirdiğini, onları doyurduğunu, giydirdiğini, affettiğini, güç ve kuvvetin kendisine ait olduğunu ifade etmektedir. Hadisin sonunda konumuzla ilgili olarak şöyle buyrulmaktadır: "Ey kullarım! Yapmış olduğunuz amelleri sayıyorum. Sonra onların karşılığını size tastamam veriyorum. (Netice olarak) Kim hayır bulursa Allah'a hamdetsin! Kim de hayırdan başka bir şeyle karşılaşursa kendini kınasın."⁷⁷ Hadisin şerhinde İbn Melek, amellerin karşılıklarının kullara tam olarak verildiğini, bir kimse hayır yaptıysa onun karşılığında mutlaka hayır bulacağını ancak bunun karşılığında Allah'a teşekkür etmesi gerektiğini neticede O'nun muvaffak kılmasıyla bu amelin işlendiğini söylemiştir. Bir kimse şer işlediyse karşılığında şer bulacağını bunun neticesinde kendisini kınaması gerektiği ifade edilmiştir. Buna göre iyilikler Allah'tan kötülükler nefisten bilinmelidir.⁷⁸ Kötülüklerin Allah'tan bilinmemesinin sebeplerinden birisi Allah'ın onlara rızasının olmadığıdır. Allah'ın kötülüklere müsaade etmesi ise sünnetullah gereğidir. Münâvî, hadis-i şerifte, Âdemoğlunun adaletsizliğine işaret edildiğini zira onun, itaatini kendi işi olarak kabul ettiğini ve bunu Allah'ın muvaffakiyetine bağlamadığını, günahları ise kadere bağladığı için onun zemmedildiğini söylemiştir.⁷⁹ Başka bir âyette

⁷⁶ Fatma Bayram, *En Güzel İsimler 99 Esmâ Sonsuz Mana*, ed. Lamia Levent Abul (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 18.

⁷⁷ Müslim, "Birr", 15; Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, 184; İbn Ebî Şeybe'de geçen rivayet bu konuşmanın kıyamet günü olacağını haber vermektedir. Ancak rivayette kopukluk olması sebebiyle Müslim ve Buhârî'nin rivayetleri daha sahihtir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/236.

⁷⁸ İbn Melek, *Şerhu Meşâbîhi's-Sunne*, 3/135.

⁷⁹ Münâvî, *Feydu'l-Kadîr fi Şerhi'l-Câmi'i's-Şağîr*, 4/476.

her şeyin Allah'tan olduğu ifade edildikten sonra iyiliklerin O'na, kötülüklerin nefse izafe edilmesi⁸⁰ inceliğe işaret etmektedir. Hz. Peygamber bir duasında buna vurgu yapmıştır: “Allah’ım! Hayrın tamamı senin elindedir, şer ise sana izafe edilemez!”⁸¹ Hadisin şerhinde Allah’a dua ederken ve O’na senada bulunurken edepli olmaya yönlendirme olduğu ifade edilmiştir.⁸² Kötü zannı, tersine çakılmış nala benzeten Mevlana(ö. 672/1273) bu bakışın insanı devamlı geriye götüreceğini söylemiştir.⁸³

Kudsî hadiste zikredilen “Ben kulumun zannı üzereyim. Beni zikrettiği zaman onunla beraberim. Kulum bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak gelirim” hadisi⁸⁴ Allah’ın kullarına olan teveccühünü göstermektedir. Bu konuyla ilgili âyet ve hadisler kaynaklarda çokça bulunmaktadır.⁸⁵ Sonuç olarak mânevî tedbirler kapsamında Allah’ın isimleri, sıfatları, kullarına rahmeti ve şefkati doğru şekilde anlatılmalıdır. Hem rahat anlarında hem musibet zamanlarında mânevî olarak sığınacakları yerin neresi olacağı hususunda insanlar bilgilendirilmelidir.

3.5. Sabır ve Takva Eğitimi

Modern dönemde çocukların her istediğini yapmak, “ben çok zorluklar çektim, çocuğum hiçbir zorluk çekmeden yaşasın” anlayışı olumlu sonuçlar vermemiştir. Çocuklar bilgi donanımlarıyla birlikte irade, azim, sebat, sabır ve takva donanımları ile de eğitilmelidirler. Ağır musibetlerden sonra musibet zedelerin yaşadığı psikolojik süreçlerden birisi öfke ve

⁸⁰ en-Nisâ 4/78-79.

⁸¹ Müslim, “Kitabu’s-Salât”, 201; Ebû Dâvûd, “Salât”, 121 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/ 139; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/185; eserin muhakkiki “sahih” olduğunu söylemiştir; Tirmizî, “Deavât”, 32, müellif “hasen sahih” demiştir.

⁸² Ebû'l-Faql ‘İyâd b. Mûsâ el-Yahşubî, *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâ'idil-Muslim*, thk. Yahyâ İsmâ'îl (b.y.: y.y., 1998), 3/134.

⁸³ Mevlânâ Celaleddin Rûmî, *Mesnevî-i Şerif*, çev. Süleyman Nahîfî (İstanbul: Timaş, Yayınları, 2007), 6/704.

⁸⁴ Buharî, “Tevhit”, 15, 35; Müslim, “Zikir”, 1.

⁸⁵ Geniş bilgi için bk. Aydın, *Ayetler ve Hadisler Işığında Hastalara Manevi Destek*, 201-213; İbn Ebû'd-Dünyâ, Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Muḥammed, *Ḥusnu'z-Zan bi'llâh*, thk. Maḥlaş Muḥammed (Riyad: y.y., 1988), 2-122.

suçlamadır.⁸⁶ Burada kişiler öfke kontrolünü kaybedebilirler. Mânevî olarak öfke kontrolünü sağlayan önemli iki kavram sabır ve takvadır. Al-i İmrân suresinde takva sahiplerinin öfkelerine hâkim oldukları haber verilmektedir.⁸⁷ Kur'ân'da takva sahipleri için kurtuluşun mutlaka gerçekleşeceği vaat edilmiştir.⁸⁸ Hz. Peygamber "Bir âyet biliyorum insanlar onu tutsalar onlara kâfi gelir" buyurduktan sonra "Kim takva sahibi olursa Allah ona mutlaka çıkış yolu verir" âyetini okumuştur.⁸⁹ Kabir başında ağlamakta olan bir kadına Hz. Peygamber'in kullandığı iki kavram; takva ve sabırdır.⁹⁰ Ancak hadisin devamında Resûlullah sabrın tanımına önemli bir anlam yüklemiştir. "Sabır, musîbetin ilk darbesinde (başa geldiği ilk anda) yapılandır."⁹¹ Gazzâlî, sabır çeşitleri arasında en yüksek mertebenin "belanın ilk anında gösterilen sabır" olduğunu ve Hz. Peygamber'in buna ulaşmak için dua ettiğini söylemiştir.⁹² Allah elçisinin yaptığı tanım ve dua sabrın dereceleri olduğunu ve kişinin bu erdemi elde etmesi için gayret göstermesi gerektiğini dolaylı olarak beyan etmektedir. Buna göre karşılaşılabilecek muhtemel sıkıntılar için önceden alınacak önemli mânevî tedbirlerden biri sabır ve takva eğitimidir.

Sabır kavramına yüklenilecek tek anlam "tahammül" olduğu zaman yanılığın ortaya çıkması kaçınılmaz olacak ve beklenen fayda gerçekleşmeyecektir. Sabır pasif bir bekleyiş değil bilakis direnme, mücadele etme, olumsuzlukları olumluya çevirmek için gösterilen metanettir. Sabır, akıl ve zekanın neticesidir. Sabır tanımında kişinin nefsanî arzu ve tutkuların baskısına karşı yaptığı

⁸⁶ Bağbancı, Doğal Afetlerin Afetzedeler Üzerine Psikolojik Etkileri: Trabzon İli Örneği, 19.

⁸⁷ Al-i İmrân 3/133.

⁸⁸ et-Talâk 65/2.

⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/185; eserin muhakkiki "zayıf" olduğunu söylemiştir; Dârimî, "Rikâk", 15; İbn Mâce, "Zühd", 25; İbn Hıbbân, *Sahih*, 15/53; Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr, 20/97.

⁹⁰ Buhârî, "Cenâiz", 7; 31; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 27.

⁹¹ Buhârî, "Cenâiz", 31; Müslim, "Cenâiz", 14; İbn Mâce, "Cenâiz", 55; Tirmizî, "Cenâiz", 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/7.

⁹² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, el-Gazzâlî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Marife, ty.), *İhyâ*, 4/72; Geniş bilgi için bk. Aydın, *Hastalara Manevi Destek*, 97-110.

mücadele kaynaklarda zikredilmiştir.⁹³ Sabır eğitimi Allah'tan sabır istemek değildir. "Allah'tan sabır isteyen bir adamın yanına uğrayayan Resûlullah (s.a.v.) "Belayı istedin, Allah'tan afiyet iste!" buyurmuştur.⁹⁴ Hz. Peygamber'in buradaki tavsiyesinin normal zamanlar için olduğu anlaşılmaktadır. Zira musibet zamanlarında sabır duası Kur'ân'da yapılmaktadır.⁹⁵ Sabır, hem sıkıntıdan kurtuluşun hem de zaferin anahtarıdır.⁹⁶ Buradan anlaşıldığına göre normal zamanlarda kişi nefsiyle mücadele ederek sabır konusunda kendini eğitecek; bununla birlikte Allah'tan her daim "afiyet" dileyecektir. Ancak bir musibetle karşılaştığında Allah'tan sabır dileyecek ve sabrederek zafere ulaşacaktır.

Burada yapılan hazırlıklar yarının endişelerini bugüne taşımak için değildir. Hazırlıksız yakalanmanın olumsuz sonuçlarını düşünerek hazırlıklı olmak içindir.⁹⁷ Sabır eğitimini almış sahabiler bir musibetle karşılaştıklarında yaklaşımları metanetle olabilmektedir. Sara hastalığına yakalanan bir kadın Hz. Peygamber'e gelip, "Beni sara hastalığı yakalıyor ve üstüm başım açılıyor, iyileşmem için Allah'a dua ediniz" demiştir. Resûlullah: "Eğer sabredeyim dersen sana cennet vardır, ama yine de sen istersen sana şifa vermesi için Allah'a dua ederim" buyurmuştur. Bunun üzerine kadın: O halde ben hastalığıma sabrederim. Ancak sara tuttuğu zaman üstümün başımın açılmaması için dua ediniz" demiştir. Allah elçisi ona dua etmiş ve sara nöbeti geldiğinde bir daha üstü açılmamıştır. Daha sonraki yıllarda İbn Abbas (r.a.) Atâ ibn Ebî Rebâh'a bu kadını göstererek onun "cennetlik" olduğunu söylemiştir.⁹⁸ Hadiste dikkat çeken hususlardan biri kadının Resûlullah'ın duasıyla iyileşme imkânı varken cennet karşılığında

⁹³ Mustafa Çağrı, "Sabır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/337-339.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/379, eserin muhakkiki "isnadı hasen" demiştir; Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, 253.

⁹⁵ "Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır, ayaklarımızı sağlam bastır ve şu kâfir kavme karşı bize yardım et." el-Bakara 2/250.

⁹⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/666.

⁹⁷ Bu konuyla ilgili Hasan Basrî şöyle demiştir: "Yarının endişesini bugüne çekme. Her günün kendine yeter endişesi vardır." Mâverdî, *Edeb-i Dünya ve Din*, 425

⁹⁸ Buhârî, "Merdâ" 6; Müslim, "Birr" 54.

bundan vazgeçmesidir. Buna göre ahiret ve cennet inancı bu tür musibetlere dūçar olan kimseler için sağlam bir dayanak ve büyük mânevî bir güçtür. “Sabır aydınlıktır” hadisini⁹⁹ Mâverdî karanlıkları aydınlatan, insanı telaştan koruyan, işlerin hakikatini ve iç yüzünü gösteren nurdur şeklinde açıklamıştır.¹⁰⁰ Buna göre aydınlığa çıkarıcı önemli vasıtalarından biri sabırdır. Nitekim “Sabır ve namazla Allah’tan yardım isteyin” âyeti¹⁰¹ sabrın yardımın gelmesi için en önemli vesile olduğunu beyan etmektedir.

3.6. Dua Eğitimi

Kur’ân’ın ve Hz. Peygamber’in insanlara mânevî olarak gösterdikleri hedeflerden birisi duadır. Dünya bütün genişliğine rağmen insana dar geldiği zaman, maddî ve mânevî darlık ve buhranlarda kişinin sığınacağı yeri bilmesi imanın bir neticesidir.¹⁰² Dua ile insan Allah’la konuşarak kendi durumu hakkında bir şuur kazanır. Duayı canlandıran anlamlı niyet eksiklik şuurudur.¹⁰³ İnsanın muhtaç olması zatının gereğidir. Musibetlerin varlığı insanın bu muhtaçlığını ona hatırlatmaktadır.¹⁰⁴ Bu sebeple insan aslında her an korunmaya muhtaçtır. Rasûlullah’ın yattığı zaman iki eline Muavvizeteyn sûrelerini (Felak-Nâs) okuyup üflemesi ve elleriyle bedenine meshetmesi¹⁰⁵ mânevî korunma tedbiri olarak değerlendirilebilir. Zira insan uyuduğu zaman şeytanın telkinlerine açıktır. Görülen rüyaların bir kısmının şeytanî

⁹⁹ Müslim, “Tahâret”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/536; İbn Mâce, “Tahâret”, 5; Tirmizî, “Deavât”, 89.

¹⁰⁰ Mâverdî, *Edeb-i Dünya ve Din*, 426.

¹⁰¹ el-Bakara 2/153.

¹⁰² Tebük seferine katılmayan üç mümin sahabinin yaşadığı buhranı anlatan âyetin meali şöyledir: “Bütün genişliğine rağmen yeryüzü onlara dar gelmeye başlamış, vicdanları kendilerini sıkıştırmış ve Allah’a karşı O’ndan başka sığınacak kimse olmadığını anlamışlardı. Bunun üzerine O da eski durumlarına dönmeleri için onlara tövbe nasip etti. Şüphesiz Allah, tövbeleri kabul edendir, merhametlidir. et-Tevbe 9/119. Psikolojik sıkıntılarının hafifletilmesi ile tövbe arasındaki ilişki için bk. Turgay Şirin, *Manevî Danışmanlıkta İhsan Modeli* (İstanbul: Kaynüs Yayınları, 2018), 174.

¹⁰³ Duanın çeşitleri ve duanın tedavi edici gücü ile ilgili geniş bilgi için bk. Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 213-231; Ayrıca bk. Demir, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Afet/Deprem Musibetlerine Karşı Takınılması Gereken Tutumlar”, 163-164.

¹⁰⁴ İskenderî, *Hikem-i Atâiyye* 142-143.

¹⁰⁵ Buhârî, “Deavât”, 12.

olması¹⁰⁶ bunu göstermektedir. Ayrıca gece başına gelebilecek her türlü felaketten korunması için yapılan dua psikolojik olarak da kişiyi rahatlatacaktır. Hz. Peygamber hem sıkıntı zamanlarında hem rahat zamanlarında Allah'a dua etmiştir.¹⁰⁷ Hadis musanniflerinin dua bölümlerinde naklettikleri dualar okullarda öğrencilerin seviyelerine göre öğretilmelidir.

Hz. Peygamber'in kızlarına şu duayı öğrettiği, hadis kaynaklarında nakledilmiştir: "Sabah ve akşam vaktine eriştiğiniz zaman şu duayı yaparsanız korunursunuz: "Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih eder O'na hamd ederim. Güç ve kuvvaet Allah'a aittir. Allah'ın dilediği olur, O'nun dilemediği olmaz. O'nun ilmi her şeyi kuşatmıştır."¹⁰⁸ Rasûlullah'ın kızlarına öğrettiği bu duanın muhtevası mânevî olarak korunma tedbirlerini içerdiği gibi korku yaşayan kimselere özellikle kız çocuklarına öğretilmelidir. Abdullah b. Ömer'den nakledilen şu rivayet Hz. Peygamber'in kendisinin de mânevî korunma için daulara devam ettiğini göstermektedir: "Rasûlullah sabahladığı ve gecelediği zaman şu duaları yapardı: "Allah'ım! Dünyada ve, âhirette bana ve aileme afiyetler ver. Allah'ım! Ayıbımı ört, korkularımı gider. Allah'ım! Önümden, arkamdan, sağımdan, solumdan, altımdan ve üstümden gelecek tüm kötülöklere karşı beni koru. Altımdan ansızın gelecek belalardan da senin azametine sığınırım." Râvî, son cümle ile yere batırılma kast edildiğini söylemiştir.¹⁰⁹ Burada Hz. Peygamber musibetler gelemenden, rahat zamanlarda Allah'a dua edilmesi gerektiğini öğretmektedir. Hz. Peygamber başka bir hadisinde zorluğa, meşakkate ve kazanın kötüsüne erişmekten Allah'a sığınmayı tavsiye etmiştir.¹¹⁰ Bu konuyla ilgili çok örnek olmakla

¹⁰⁶ Buhârî, "Ta'bîr", 3.

¹⁰⁷ Sıkıntı zamanı yaptığı dua için bk. Buhârî, "Deâvât", 27-28; Müslim, "Zikir", 21;

¹⁰⁸ Ebû Dâvûd, "Nevm", 8; Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb Nesâî, *Amelul-Yevm ve'l-Leyle*, thk. Fârûk Hammâde (Beyrut: y.y., 1985), 140; Süyutî, *Cem'ul-Cevâmî*, 6/263; Elbânî "zayıf" demiştir. Bk. Elbânî, *Daîf Câmiu's-sağîr ve ziyâdetih*, 600.

¹⁰⁹ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, 411; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/379, eserin muhakkiki "isnadı sahih" demiştir; Ebû Dâvûd, "Edeb", 109; İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/241.

¹¹⁰ Buhârî, "Kader", 13.

birlikte¹¹¹ makalenin sınırları açısından bu kadarıyla iktifa edilecektir.

3.7. Sahih bir Tevekkül ve Kader İnancı

Tedbirle iç içe olan kavramlardan birisi tevekküldür. Tedbirleri aldıktan sonra Allah'a güvenmeyi ifade eden bu kavram¹¹² yanlış anlaşıldığı zaman kişiyi tedbirlerden alıkoyabilmektedir. Ataullah İskenderî'ye göre Allah, kulu sebepler dairesinde tuttuğu halde sebeplere sarılmayı bırakma isteği gizli bir nefsânî arzudur.¹¹³ Allah'ın yaratıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini ifade eden kader "Allah'ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesidir."¹¹⁴ Doğru kullanıldığı zaman insanları hem tedbir almaya hem de tedbir aldıktan sonra gönlün itminan içerisinde olmasına, her hangi bir musibetle karşılaşıldıysa teselli bumaya götürecektir kavramlar ve uygulamalar yanlış kullanımlarda tam tersine götürebilmektedir. Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde beyan edilen "Ey iman edenler! (Düşmana karşı) tedbirinizi alın." "Bir kere de karar verip azmettiniz mi, artık Allah'a tevekkül ediniz. Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever." "De ki; Allah'ın bizim için yazdığından başkası asla bize erişmez."¹¹⁵ âyetleri hem tedbirin, hem tevekkülün hem de kaderin hak olduğunu göstermektedir. Bunların ayrı ayrı yerlerde ve farklı zamanlarda inmesi de her birinin uygulama yerlerinin farklı olduğu hikmetine mebni olabilir.

Hz. Peygamber'in Abdullah b. Abbâs'a 10 yaşlarında iken öğrettiği dua tedbir, tevekkül ve kader hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu öğretilerin okullarda çocuklara verilmesi mânevî hazırlık kapsamında değerlendirilmelidir. Hadisin lafzı şu şekildedir: "Ey çocuk! Sana bazı kelimeler öğreteceğim. Sen Allah'ı koru ki, Allah da seni korusun. İstedığın zaman Allah'tan iste,

¹¹¹ Geniş bilgi için bk. Buhârî "Deavât", 1-69; Tirmizî, "Deavât", 1-133; Aydın, *Ayetler ve Hadisler Işığında Hastalara Manevi Destek*, 154-161.

¹¹² Geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, "Tevekkül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/1-2.

¹¹³ İskenderî, *Hikem-i Atâiyye*, 17.

¹¹⁴ Geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/58-63

¹¹⁵ en-Nisâ 4/71. Âl-i İmrân 3/159; et-Tevbe 9/51.

yardım dilediğin vakit Allah'tan yardım dile. Bil ki bütün insanlar sana bir şeyle fayda vermek üzere toplansa, sana ancak Allah'ın yazdığı şey ile fayda verebilirler ve eğer sana bir şey ile zarar vermek üzere toplansa ancak Allah'ın senin aleyhine yazdığı şeyle sana zarar verebilirler. Kalemler kaldırıldı ve sahifeler kurudu.”¹¹⁶ Diğer rivayette: “Allah'ın dinini koru ki, Allah'ı önünde bulasın. Sen Allah'ı bollukta bil, Allah da seni şiddet anında bilsin. Bil ki sana isabet etmeyecek olan isabet etmeyecektir, isabet edecek olan şaşmayacaktır. Bil ki zafer sabırlıdır, çıkış kapısı sıkıntıyladır, her bir zorlukla beraber kolaylık vardır.”¹¹⁷

Sebeplere sarılıp Allah'a güvenmenin tevekküle aykırı olmadığını söyleyen İmam Gazzâlî tevekkülün farklı derecelerini zikretmiştir. Bir mütevekkil kalkıp da otu, suyu bulunmayan ve kimsenin uğramayacağı bir dağın tepesine çıkıp da güya tevekkül içinde orada otursa kendini tehlikeye attığı için günahkardır. Bütün sebeplerden uzaklaşmak, hikmete aykırı ve Allah'ın sünnetini bilmemektir.¹¹⁸ Tedbir almadan tevekkül yaptığını iddia edenleri “kör” olarak niteleyen Mevlana “sade tevekkülle savaş olur mu? Bu tavla oynayanların tevekkül etmesi gibidir” demiştir.¹¹⁹ Buna göre insan sınırını iyi bilmeli cüz'î irade ile küllî iradeyi birbirine karıştırmamalıdır.¹²⁰ İnsanın, değişmesi kendi elinde olmayan şeyleri düşünerek sıkıntıya girmesi kaldıramayacağı yükün altına girmektir.

3.8. Ölüm Hazırlıklı Olmak ve Âhîret İnancı

Bu dünyada insanın başına en son gelecek şey ölümdür. Yaşanılan korkuların bir çoğunun temelinde de ölme ve yok olup gitme korkusu vardır. “Yokluk düşüncesi (ahirete yönelik hayata

¹¹⁶ Tirmizî, “Sıfatu'l-Kıyâme”, 22, müellif “hasen sahih” demiştir; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/488, eserin muhakkiki “isnadı sahih” demiştir; Mevsîlî, *Müsned*, eserin muhakkiki “isnadı sahih” demiştir.

¹¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/19, eserin muhakkiki “isnadı sahih” demiştir; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, 11/123.

¹¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ* 4/483-486

¹¹⁹ Mevlana, *Mesnevî*, 4/496.

¹²⁰ Abdulalim Demir, musibet anında musibet zedenin dinden uzaklaşmasına sebebiyet verme ihtimalinden dolayı “kader” konusuna girilmemesi gerektiğini söylemiştir. Demir, “Kur'ân ve Sünnet Işığında Afet/Deprem Musibetlerine Karşı Takınılması Gereken Tutumlar”, 165.

dair kesin bilgi olmayışı) travmatik bir yaşamdır. Ölüm ve hayata bir anlam yüklenene kadar bu travma devam edecektir.”¹²¹ İslam ahlâk âlimleri de bu konu üzerinde durmuşlar ve ölüm korkusunun nefis hakkındaki bilgisizlikten kaynaklandığını söylemişlerdir.¹²² Ebubekir er-Râzî’ye (ö. 313/925) göre bu korku ancak ikinci ve daha yüksek bir hayata inanmakla yenilebilir.¹²³ Doğal afetler ve musibetlerde insanların yaşadığı ilk duygu kendini ve yakınlarını kaybetme kaygısıdır. Ölümü bir yokluk olarak gören anlayışı hiçbir bilgi teselli edemez. Bu sebeple âhîret inancı insanın ruhsal dünyası için elzemdır. Bu inanç eğitimi insalara her aşamada verilmeli ve hatırlatılmalıdır.

Hız. Peygamber hadislerinde “lezzetleri kesen ölüm tefekkürünün” çokça yapılmasını¹²⁴, kabirleri ziyaret ederek ahîret düşüncesinden uzaklaşılmasını¹²⁵ adeta ölüme mânevî bir hazırlık içinde olunmasını tavsiye etmiştir. Kur’ân’da inananlara örnek olarak gösterilen Allah elçisinin son nefesinde söylediği söz âhîrete ve ölüme bakış açısının nasıl olması gerektiği konusunda örneklik teşkil etmektedir. Hız. Aişe Resûlullah’ın başının vefat esnasında dizine dayalı olduğunu sonra: “Allah’ım! En yüce dost! (Allâhumme, er-Refîk’l-A’lâ) dediğini naklemiştir.¹²⁶ Yine ondan nakledilen hadise göre peygamberlerin ruhu, cennetteki durağını görmedikçe kabzolunmamakta ve sonra muhayyer bırakılmaktadırlar.¹²⁷ Hadisin şerhinde “muhayyer bırakılma” dünya nimetleri ile âhîret saadeti arasında tercih hakkının peygamberlere sunulduğu şeklinde açıklanmıştır. Hız. Peygamber’e yerdeki hazinelerin anahtarları ile Allah’a ve cennete kavuşmak

¹²¹ Düzgün, *Dini Anlama Kılavuzu*, 43.

¹²² Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 28-41.

¹²³ Ebubekir Râzî, *Ruh Sağlığı et-Tıbbu’r-Rûhânî*, çev. Hüseyin Kahraman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 137.

¹²⁴ Tirmizî, “Zühd”, 4; müellif, “hasen garib” demiştir; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13/301, eserin muhakkiki “isnadı hasen” demiştir; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/78; İbn Hibban, *Sahih*, 7/259.

¹²⁵ Müslim, “Cenâiz”, 106; Tirmizî, “Cenâiz”, 60; Abdurrezzâk, *Musannef*, 3/569; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 3/29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17/429, eserin muhakkiki “isnadı sahih” demiştir.

¹²⁶ Buhârî “Deavât”, 29; Müslim, “Fedâilî’s-Sahâbe”, 87; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/131.

¹²⁷ Buhârî “Deavât”, 28; Müslim, “Fedâilî’s-Sahâbe”, 87.

arasında muhayyer bırakıldığı onun Allah'ı ve cenneti tercih ettiği nakledilmiştir.¹²⁸ Resûlullah'ın dünya hayatından göçüşü adeta sıkıntılardan kurtuluş olarak görmüştür. Enes b. Mâlik'ten (r.a.) nakledilen rivayette Hz. Peygamber'in hastalığı ağırlaşır sıkıntılar kendisini daraltınca kızı Fâtıma (r.a.): "Vah babacığım! Sıkıntın ne kadar da büyük, deyince Rasûlullah (s.a.v.): "Bu günden sonra baban için artık sıkıntı yoktur" buyurmuştur.¹²⁹

Sadece kendi ölümüyle ilgili değil, yakınlarını kaybeden insanları da en çok teselli edecek inanç ahirettir. Bedir savaşında evladını kaybeden Ümmü Rubeyyi Hz. Peygamber'e gelmiş ve: "Ya Resûlallah! Oğlum Hârise ile ilgili bana haber vermez misin? Ona Bedir günü bir ok isabet edip öldürülmüştü. Eğer oğlum cennette ise sabrederim. Cennette değilse onun için gücüm yettiği kadar ağlarım" demişti. Bunun üzerine Resûlullah:"Ey Hârise'nin annesi! Cennette birçok dereceler vardır. Ve şüphesiz senin oğlun bunlardan (en yüksek olan) Firdevsu'l-A'lâ'ya erişti" buyurmuştur.¹³⁰ Bir anneyi evladı hususunda teselli edecek şey onun güvende ve huzur içinde olduğunu bilmesidir. Bu örnekte Hz. Peygamber şehit annesini müjdeleyerek teselli etmekte ve gönlünü rahatlatmaktadır. Ancak günümüzde bu konuda Resûlullah gibi kesin konuşma yetkisi diğer insanlarda bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Hz. Peygamber'in şehit olarak müjdelediği kimselerle ilgili rivayetlerden hareketle yakınları vefat edenler teselli edilebilir. Örneğin Hz. Peygamber savaş dışında şehit hükmüyle muamele edilecek kimseler arasında, Tâûn'dan, karın hastalığından; suda boğulan ve yıkık altında kalıp ölen kimseleri saymıştır.¹³¹ Benzer ölümlerle yakınları vefat edenlere bu müjdelere verilebilir. 13 Mayıs 2014'te Manisa ilinin Soma ilçesindeki kömür madeninde çıkan yangın nedeniyle 301 madencinin ölümüyle sonuçlanan Soma maden kazasında afet sonrası psiko-sosyal çalışmalarda görev almak üzere Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yonetimi

¹²⁸ Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975), 11/9.

¹²⁹ Buhârî, "Megâzî", 78; İbn Hibbân, *Sahih*, 14/582; İbn Mace, "Cenaiz", 65.

¹³⁰ Buhârî, "Cihâd", 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/280; İbn Hibbân, *Sahih*, 3/238

¹³¹ Buhârî, "Cemâa", 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/58; İbn Hibbân, *Sahih*, 7/460

Başkanlığı'nın bünyesinde çalışan sosyal hizmet uzmanı Ayşegül Aslan'ın madende evlatlarını kaybeden annenin yanında günlerce kaldıktan sonra ona mânevî destek vermesi ve burada âhîret inancını kullanması ve bunun neticesinde olumlu sonuç alması bu açıdan dikkat çekicidir.¹³² Önce maddî destek verip yanlarında olmak onların acılarını hissetmek daha sonra mânevî destek vermek burada dikkat çekmektedir.

Başka bir hadiste, Ümmü Seleme'den rivâyet edildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: Birinize bir musibet geldiği zaman "Biz Allah'tan geldik Allah'a döneceğiz" desin.¹³³ Hz. Peygamber bu âyette de geçen bu ifadeyle dünyanın bir geçici mekân olduğunu asıl yurdun Allah'ın yanı olduğunu ifade ederek mânevî bir tedbir sunmaktadır.

Sonuç

İnsanlar depremlere-doğal afetlere ve çeşitli musibetlere karşı hem maddî hem mânevî olarak hazırlanmalıdır. Zira dünya imtihan dünyasıdır ve bunlardan kaçılmayacağı kesin olarak beyan edilmiştir. Bu hazırlığın en önemli adımları ilim-iman-sabır ve takvadır. Bu erdemlere ulaşıldığında dünya ve âhîret hayatının manası ve ebedî yaşama dair bilinç kazanılacaktır. Özellikle sabır erdemi ile maddî ve mânevî mücadele azmi, takva erdemi ile öfke kontrolü kazanılacaktır.

Maddî ve mânevî olarak kişilerin alacağı önlemler olduğu gibi kurumların ve devletin alacağı tedbirler de bulunmaktadır. Bireyler kendi üzerlerine düşen tedbirleri almalı yöneticilerde kendi üzerlerine düşen tedbirleri almalıdır. Dünyevî çıkarlarına ve maddî hisslarına kapılarak tedbirleri ihmal edenlere yaptırımlar uygulanmalıdır.

Mânevî tedbirlerin anlatılmasında muhatapların durumları göz önünde bulundurulmalıdır. Yeni neslin dine bakış açılarının değiştiğinin farkına varmak, din eğitim dilini değiştirmek, dinin

¹³² Aslan, "Afet Sonrası Psiko-sosyal Destek Sürecinde Manevi/Dini Desteğin Kullanımı", 345.

¹³³ Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 22. "İstircâ" ile ilgili geniş bilgi için bk. Gurbet, Kur'an ve Sünnet Bağlamında Doğal Afetlere Karşı Takınılması Gereken Bazı Tutum ve Davranışlar, 23-27.

hikmet boyutuna yoğunlaşmak, muhatapların bilgi ve sosyolojik şartlarını dikkate almak, derslerin dışında gezilerle, özel sohbetlerle, özel okumalarla gençlere dinî ve mânevî değerleri yumuşak bir dille anlatmak gerekmektedir. Zira örneklerde de geçtiği üzere Hz. Peygamber sadece cami kürsülerinde değil, hendek harbinde sırtında taş taşırken de öğütler vermiştir. Allah'ı zulüm ve haksızlıklardan münezzeh kılmak, O'na karşı hüsnüzan beslemek ve Allah'ın isim ve sıfatları yeni nesle doğru şekilde öğretmek mânevî tedbir almak açısından önem arz etmektedir.

İrade, ilim, akıl, tevekkül, azim, sebat, sabır, kader ve bunların da ilişkili olduğu diğer kavramlar tedbirle yakından alakalıdır. İnsana verilen sorumluluk ve ona tanınan özgürlük tam olarak anlaşılmazsa tedbir ve tevekkül çizgisi anlaşılmaz. Bu kavramlar doğru anlaşılmadığı ve aralarındaki denge kurulmadığı zaman her şeyi kendi tedbirinden ibaret zanneden kişiler olacağı gibi tedbiri tamamen terk eden tevekkül anlayışları ortaya çıkabilecektir. Tedbirde ifrata kaçanları deterministliğe, tevekkülde israfa kaçanların cebriyeceliğe yakalanması kaçınılmaz olacaktır. Bunların dengesinde ortaya çıkan emniyet ve selamete Hz. Peygamber'in örneğinde nasıl ulaşılabileceği sorusu bu makalede araştırılmıştır.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ahmed b. Muhammed, el-Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Abdurrezzak b. Hemmam, es-Sanânî. *Musannef*, thk. Habibu'r-Rahman el-Azamî. Beyrut: Mekebetü'l-İslamî, 1983.
- Agitoğlu, Nurullah. "Allah'a Dayanmanın İnsan Hayatına Yansıması: Tevekkül İle İlgili Bazı Hadisler Üzerine" 1. Uluslararası Hasankeyf Bilimsel Çalışmalar Ve İnovasyon Kongresi, ed. Bahar Altunok-İlyas ERPAY, Batman, 2021.
- Akto, Akif. "Allah -İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik Ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül" *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/2 (Kasım 2016), 878-902.
- Aslan, Ayşegül. "Afet Sonrası Psiko-sosyal Destek Sürecinde Manevi/Dini Desteğin Kullanımı", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (Cilt-II)*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem yayınları, 2016.
- Aydın, Garip. "Hz. Peygamber ve Hastalar", *Günümüze Yansımalarıyla Hz. Peygamber'in Muasırlarıyla Münasebetleri-1*, ed. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Ensar Yayınları, 1. Baskı, 2018.
- Aydın, Garip. *Ayetler ve Hadisler Işığında Hastalara Manevi Destek*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- Aydın, Garip. *Aklın Denge Durumunda Ortaya Çıkan Fazilet Anlamında Hz. Peygamber'in Hikmeti Öğretmesi*, ed. M. Sami Yıldız. Ankara: İlâhiyât, 2023.
- Bağbancı, Seda. Doğal Afetlerin Afetzedeler Üzerine Psikolojik Etkileri: Trabzon İli Örneği. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Başar, Serpil. Kur'an ve Buhari'nin Kitabı'l-Merda Rivayetleri Çerçevesinde Hastalara Manevi Yaklaşım, *İslamî Araştırmalar Dergisi* 25/3 (2014), 137-146.
- Bayram, Fatma. *En Güzel İsimler 99 Esmâ Sonsuz Mana*. ed. Lamia Levent Abul. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, 2021.
- Beğavî, Hüseyin b. Mesud. *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb el-Arnâvud-Muhammed Züheyr eş-Şâviş. Beyrut: Mektebetü'l-İslam, 1983.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mustafa Dîb el-Buğa. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Edebü'l-Müfred*. thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî. Kahire: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rifât*. thk. Heyet. Beyrut: y.y., 1983.
- Çağrıncı, Mustafa. "Musibet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/255-256, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Mustafa Çağrı, "Sabır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/337-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Demir, Abdulalim. "Kur'ân ve Sünnet Işığında Afet/Deprem Musibetlerine Karşı Takınılması Gereken Tutumlar". *Dini İlimler Bağlamında Deprem*. ed. Teceli Karasu - Mahsum Aytepe. Ankara: Fecr Yayınevi, 2023.
- Deylemî, Şîreveyh b. Şehridâr b. Şîreveyh b. Fenâhserû 'Ebû Şucâ' ed-Deylemî el-Hemezânî. *el-Firdevs bi'Me'sûri'l-Ĥitâb*. thk. es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1406/1986.
- Düzgün, Şaban Ali. *Dini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 4. Baskı, 2018.
- Elbânî, Nasiruddin. *Sahîhü'l-câmiu's-sağîr ve ziyâdetih*. Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 2 Cilt. 2010.
- Elbânî, Nâsirüddîn. *Daîfü'l-câmiu's-sağîr ve ziyâdetüh*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî. 2010.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ty.
- Gurbet, Mahmut - Sadan, Hamza - Karaoğlan, Arslan. "Kur'an ve Sünnet Bağlamında Doğal Afetlere Karşı Takınılması Gereken Bazı Tutum ve Davranışlar" *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi Özel Sayı* (2023), 1-38.
- Gök, Murat. Tedbir ve Tevekkül Kavramları Bağlamında Allah Rasûlü'nün Mekke Dönemi Hayatına Dair Bir Değerlendirme, *Rumeli İslâm Araştırmalar Dergisi* 5/10 (2022), 151-171. DOI: 10.53336/rumeli.1140080
- Hatip, Abdulaziz. "Allah'a Tevekkülün Lüzumu Ve Mütevekkilin Alametleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 3/4 (2007), 37-52.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. *Hız Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Baskı, 2009.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- İbn Battâl, Ebû el-Ĥasan 'Alî b. Ĥalef b. 'Abdumelik. *Şerhu Şahîhi'l-Buĥârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003),
- İbn Ebû'd-Dünyâ, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Muĥammed b. 'Ubeyd el-Ķureşî el-Bağdâdî. *Ĥusnu'z-Zan bi'llâh*. thk. Maĥlaş Muĥammed. Riyad: y.y., 1988.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî. *el-Kitâbu'l-Musannefi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Ĥût. 7 Cilt. Riyad: Mektebu'-r-Ruşd, 1989.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *Ahlak ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlakî Hastalıkların Tedavisi*. çev. Mustafa Çağrı. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım. 2012.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ty.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. Sünenü *İbn Mâce*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Dâru'-r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanü'l-Arap*. 2 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadis, 2003.
- İbn Melek, Muhammed b. 'İzzuddîn. Şerhu *Mesâbîhi's-Sunne*. thk. Nureddîn Tâlib vd.. 6 Cilt. b.y.: y.y., 2012.
- İsfehânî, Râgîb. Müfredât Elfâzi'l-Kur'an. çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yay., 2007.
- İskenderî, Atâullah. *Hikem-i Atâiyye*. çev. Abdulaziz Hatip. İstanbul: Nesil Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- Kâdî 'İyâd, Ebû'l-Fađl 'İyâd b. Mûsâ el-Yağşubî. *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâ'idü'l-Muslim*. thk. Yağyâ İsmâ'îl. 8 Cilt. b.y.: y.y., 1419/1998.
- Karaman, Hayreddin. vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2006.
- Karaman, Fikret. "Tevekkül İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 67-91.
- Karataş, Kasım.- Baloğlu, Mustafa. "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019), 110-118;
- Kutluay, H. İbrahim. "Hz. Peygamber'in Hadislerinde ve Sünnette Ailenin Korunması ve Neslin Devamı Bağlamında Alınan Tedbirler", *II. Uluslararası İnsan Hakları Sempozyumu Ailenin Korunması Hakkı Bildiriler Kitabı*, ed. Ali Arslan. Ankara: Semih Ofset, 2019.
- Köksal, M. Asım. "Dârulerkam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/520-521, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ma'mer b. Râşid el-Ezdî. *el-Câmi'*. thk. Hâbü'r-Rahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1982.
- Mâverdî, Ebû Hasan. *Edeb-i Dünya ve Din*, çev. Selâhaddin Kıp-Abidin Sönmez. İstanbul: Bahar Yayınları, 1978.
- Mevlânâ Celaleddin Rûmî, *Mesnevî-i Şerif*, çev. Süleyman Nahif. İstanbul: Timaş, Yayınları, 2007.
- Miras, Kamil. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.
- Munâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn. *Feydu'l-Kadîr fî Şerhi'l-Câmi'i's-Şağîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1937.
- Munâvî, Zeynüddîn Muhammed 'Abdirraûf b. Tâcu'l-Ârifîn el-Haddâdî. *et-Teyşîr bi Şerhi'l-Câmi'i's-Şağîr*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-İmâm eş-Şâfi'î, 1988.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebû'l-Hüseyn. *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Dârü'c-Ceyl, 1918.

- Özdiñç, Rıdvan. "Allah'ın Kaderine Kaçmak: Veba Ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2014), 295-318.
- Râzî, Ebubekir. *Ruh Sağlığı et-Tıbbu'r-Rûhânî*, çev. Hüseyin Kahraman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Sinaoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Câmi'u's-şâğîr min hadîsi'l-beşîri'n-nezîr*. 2 Cilt. Beyrut; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Şirin, Turgay. *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*. İstanbul: Kaynüs Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Tuncay, Tarık. *Afetlerde Sosyal Hizmet*. Ankara. Özbay Ofset, 1. Basım, 2004.
- Kindî, Ya'kub b. İshak. *Üzüntüden Kurtulma Yolları*. çev. Mustafa Çağrıç. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yazçıçek, Ramazan. "Afetler, İlahi İradeden Bağımsız Telakkiler Ve İhmaller -'Tevekkül' ve 'Tedbir' Ekseninde İslâmî Bakış-", *Umran* (Mart 2023), 27-36.
- Yıldırım, Ahmet. *Din, Dünyevîleşme ve Zühd*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.